

تحلیل تحولات تاریخی در تفسیر آیه «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» با رویکرد آماری به اقوال مفسران

فریده مردانه^۱ - زهرا بشارتی^۲ - سعید طاووسی مسرور^۳

چکیده

مفسران فریقین ذیل آیه «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ...» (مائده/ ۳) در گذر تاریخ، دیدگاه‌های مختلفی مطرح کرده‌اند که بعضی هم‌پوشانی داشته و بعضی به‌طور کامل متمایزند. با بررسی آرای تفسیری، گاه مشاهده می‌شود که یک نظر تفسیری با اقبال بیشتری مواجه شده و در برخی قرون اوج گرفته و در مقابل، دیدگاه دیگری تضعیف شده است. در این میان، مفسرانی نیز وجود دارند که برخلاف جریان‌های تفسیری زمانه، حتی متمایز از رویکردهای مکتبی خود، نظری را برجسته کرده‌اند. تأمل در این نوع مواجهه مفسران با آیه یادشده، ضرورت انجام پژوهشی دقیق با رویکردی کمی و سپس کیفی‌سازی نتایج برای فهم آرای تفسیری را دوچندان می‌سازد. پژوهش حاضر به چگونگی ارتباط میان حجم اقوال مفسران و فرازوفرودهای تاریخ پاسخ داده است. یافته‌های پژوهش از وجود ارتباطی معنادار میان نوسانات مقیاس حجمی اقوال مفسران و تحولات تاریخی عصرشان حکایت دارد؛ از این رو بسته به شرایط حاکم بر جامعه، اقوال مفسران با

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآنی، پژوهشکده مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن، دانشگاه شهید بهشتی.

f.mardaneh@mail.sbu.ac.ir

۲. استادیار پژوهشکده مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن، دانشگاه شهید بهشتی (نویسنده مسئول).

z_besharati@sbu.ac.ir

۳. استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی.

saeed.tavoosi@atu.ac.ir

رویکردهای متفاوتی از جمله سکوت، تقیه، رشد مباحث تفسیری و ... مواجه بوده است. توضیح مطلب اینکه برای نمونه در دوره‌های بحرانی و جنگ مانند حمله مغول یا دوره سلاجقه، فرصت مباحثات علمی فراهم نبوده و آثار تفسیری کم‌رنگ شده است؛ اما در زمان قدرت سیاسی هریک از دو گروه افزون بر افزایش حجم تفاسیر، مفسران در مقام نقد و پاسخ‌گویی به نظرات گروه مقابل برآمده‌اند؛ مانند دوره ایلخانان و صفویه که حجم تفاسیر شیعه درباره ولایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام به علت موقعیت اجتماعی و سیاسی رشد محسوسی داشته است.

کلیدواژه‌ها: آیه اكمال دین، امامت و ولایت، مفسران فریقین، تاریخ تفسیر، تحولات تاریخی جهان اسلام.

۱. مقدمه

آیه سوم سوره مائده در گذر تاریخ همواره مورد توجه مفسران و قرآن‌پژوهان قرار گرفته و بحث‌های عمیق و مفصلی درباره آن صورت گرفته است. عبارت «**الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ**»، به عنوان یک پیام کلیدی در این آیه، از سویی به موضوعاتی چون تکامل دین پرداخته و از سوی دیگر به علت جنبه‌های روایی و تفسیری مختلف، بستر مناسبی برای ارائه نظرات گوناگون مفسران فراهم آورده است. مفسران شیعه و سنی، در عصرهای مختلف به بررسی و تبیین مفهوم این عبارت پرداخته و هریک با بهره‌گیری از روش‌های متنوع، به‌ویژه رویکردهای تفسیر روایی کوشیده‌اند تا دیدگاه‌های خود را مستند کنند. در این میان، برخی از مفسران با تمرکز بر وحدت یا نبود وحدت در سیاق درون آیه سعی کرده‌اند به چالش‌های تفسیری پاسخ داده و آرای خود را تبیین کنند. همچنین تعدادی از مفسران با رویکردی تربیتی و اجتماعی، در این زمینه به نظریه‌پردازی پرداخته‌اند. نکته قابل توجه این است که بیشتر تفاسیر و نظرات مفسران در بستر زمانی و مکانی خاصی شکل گرفته و به‌طور خاص، نوع حکومت‌ها و تحولات اجتماعی در دوره‌های مختلف بر میزان سخنان مفسران و گاه بر شکل دهی به آرایشان تأثیرگذار بوده است. این امر ضمن تأکید بر اهمیت آیه پیش‌گفته می‌تواند نشان‌دهنده جهت‌گیری‌های مختلف مفسران بوده و موجب شکل‌گیری تفسیرهایی با زاویه دید متفاوت شود. بنابراین بررسی و تحلیل این

آرای تفسیری با در نظر گرفتن موقعیت تاریخی و اجتماعی مفسر، امری ضروری به نظر می‌رسد. بدین سان در پژوهش حاضر، تأکید بر تحلیل رویدادهای تاریخی مؤثر بر حجم اقوال مفسران شیعه و سنی در کتاب‌های تفسیری، دارای اهمیت است. در واقع بررسی چگونگی و دلایل افزایش ناگهانی مقیاس نظرات مفسران در برخی دوران‌ها، به‌ویژه در شناخت دقیق‌تر تعاملات فکری و مذهبی جامعه اسلامی راهگشا بوده و بررسی و تحلیل عمیق‌تر این آیه را تسهیل می‌کند.

۲. پیشینه پژوهش

پیش از پژوهش حاضر، در مقاله «روند شکل‌گیری حرکت‌های تفسیری قرآن کریم در ایران از قرن سوم تا پایان قرن چهاردهم هجری» (فتح‌اللهی، ۱۳۹۷) به سیر تطور مکاتب و روش‌های تفسیری در ایران پرداخته شده است. پژوهش‌های متنوع و متکثری نیز ذیل آیه یادشده با محوریت بررسی آرای مفسران انجام شده؛ مانند:

- مقاله «قراءة فی مصداق کلمة "اليوم" فی آية «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ»» (۲۰۲۰م) از هریکنده‌ئی و دیگران؛

- مقاله «پژوهشی درباره مفاد آیه اکمال دین از دیدگاه فریقین» (۱۳۸۴) از نجارزادگان؛

- مقاله «روش فریقین در تفسیر آیه اکمال» (۱۳۹۱) از جهان‌بین؛

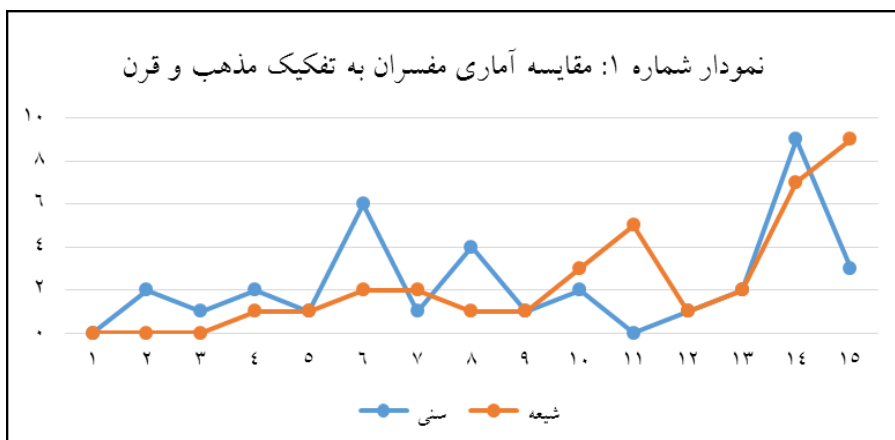
- کتاب ولایت در کتاب و سنت (۱۳۹۳) از مغیثه.

به‌رغم توجه محققان و اندیشمندان مسلمان به آیه یادشده، تاکنون رویکردی کمی به اقوال مفسران با نظر داشت سیر تاریخی و تحولات قرنی انجام نشده است؛ حال آنکه بسیاری از تفاسیر ذیل آیه در ظرف زمانی و مکانی خود و گاه با توجه به نوع حکومت دوره‌های مختلف، نوشته شده‌اند. این امر می‌تواند جهت‌گیری‌های مفسران را تحت تأثیر خود قرار داده و آرای ایشان را به‌گونه‌ای دیگر بازنمایی کرده باشد. ازاین‌رو بررسی آرای تفسیری ذیل آیه با تکیه بر موقعیت‌هایی که مفسر در آن قرار گرفته، امری ضروری است.

پژوهش پیش رو از حیث روش و محتوا رویکردی نوین دارد و این امر آن را از دیگر پژوهش‌ها متمایز می‌کند. روش پژوهش مبتنی بر داده، شواهد و اندازه‌گیری است که رویکردی نسبتاً جدید در علوم اسلامی است و از دیگر سو، تحلیل‌ها مبتنی بر تاریخ است. سؤال اصلی پژوهش نیز از این قرار است که «ارتباط میان کم و زیاد شدن مقیاس حجمی اقوال مفسران شیعه و سنی و رویدادهای تاریخی در قرون مختلف چگونه قابل تبیین است؟». در این پژوهش با استفاده از رویکردی میان‌رشته‌ای و با تکیه بر ابزارهای آماری و نموداری و تحلیل سیر اقوال مفسران در پانزده قرن گذشته و تطبیق آن با رویدادهای تاریخی با استفاده از منابع تاریخی، برای فهم بهتر شرایط نگارش تفاسیر و چرایی تغییر کمیت آن‌ها سعی شده و به پرسش پیش‌گفته پاسخ داده شده است.

۳. روش پژوهش

در پژوهش حاضر، کتاب‌های تفسیری هفتاد نفر از مفسران مذاهب مختلف از نرم‌افزار جامع‌التفاسیر نور انتخاب شده و نظرات ایشان ذیل آیه «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» مورد بررسی قرار گرفته است. برای واقعی‌تر شدن نتایج تحقیق، انتخاب منابع تفسیری به صورت تصادفی صورت گرفته و بر مبنای گزینشی خاص نبوده است. همچنین برای همسان‌سازی مطالعات انجام‌شده، از تفاسیر فریقین به تعداد مساوی استفاده شده است. وضعیت جامعه آماری مورد مطالعه به تفکیک مذهب و قرن (۲ تا ۱۵) در نمودار شماره ۱ نمایش داده شده است.

پس از انتخاب هفتاد تفسیر یادشده، حجم اقوال هر مفسر نسبت به مجموع کلام خود او در سیاقی که آیه در آن قرار گرفته، محاسبه شده و مقیاس برحسب درصد نشان داده شده است. اطلاعات یادشده نیز در قالب جدول مربوط به حجم اقوال مفسران با توجه به قرنی که هر مفسر در آن زیسته، عرضه شده و در مرحله بعد، نمودارهای مقایسه‌ای مقیاس اقوال میان دو مکتب شیعه و اهل سنت و قرن مفسر ترسیم شده است. سپس نگارندگان این مقاله با تحلیل نمودار براساس تحولات تاریخی به تحلیل پرداخته‌اند.

۱-۳. جدول اطلاعات مربوط به حجم اقوال مفسران

جدول اطلاعات مفسران به مقیاس آرای ایشان مربوط بوده که به علت طولانی بودن، چند سطر اول آن در اینجا نمایش داده شده است. این جدول شامل نه ستون است که به اختصار درباره بعضی از آن‌ها توضیح داده می‌شود:

- در ستون پنجم، نظرات مفسران درباره عبارت «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» آورده شده؛
- در ستون ششم، تعداد کلماتی که مفسران درباره عبارت یادشده ذیل آیه آورده‌اند، ثبت شده است؛

- در ستون هفتم، تعداد کل کلماتی که در سیاق^۱ آیه سوم سوره مائده به وسیله مفسر نوشته شده، ذکر شده است؛

- در ستون هشتم نیز مقیاس حجمی^۲ اقوال مفسران که از درصد تقسیم اعداد ستون پنجم بر ستون ششم به دست آمده، نشان داده شده است.

جدول آرای مفسران درباره عبارت «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ...»

ردیف	نام تفسیر	مفسر	قرن	آرای مفسران	تعداد کلمات ذیل موضوع	تعداد کلمات سیاق	مقیاس برحسب درصد	مذهب و مکتب تفسیری
۱	تفسیر مقاتل بن سلیمان	مقاتل بن سلیمان	۲	عرفه، احکام حلال و حرام	۱۸۶	۶۱۹	۳۰	زیدی بتریه
۲	معانی القرآن	یحیی بن زیاد فراء	۲	---	۰	۱۹۲	۰	سنی
۳	تفسیر غریب القرآن	عبدالله بن مسلم بن قتیبه	۳	---	۰	۲۷۱	۰	سنی
۴	تفسیر القمی ^۳	علی بن حاتم (منسوب به علی بن ابراهیم قمی)	۴	روایت مرتبط با ولایت	۴۵	۴۲۴	۱۱	شیعه

۱. سیاق آیات مورد بررسی در پژوهش حاضر شامل کل آیه سوم سوره مائده است.

۲. مقیاس حجمی اقوال مفسران در متن پژوهش به اختصار مقیاس ذکر می شود.

۳. نویسنده تفسیر القمی علی بن حاتم قزوینی متوفی ۳۵۰ هجری است که به علی بن ابراهیم قمی منسوب شده است (شبییری، ۱۳۹۳: ۷/۷۰۱). نویسنده تفسیر ابن عربی نیز کمال الدین عبدالرزاق کاشانی، عارف ایرانی متوفای ۷۳۶ هجری است که به محمد بن علی ابن عربی منسوب شده است (رهنما، ۱۳۹۳: ۷/۶۷۷).

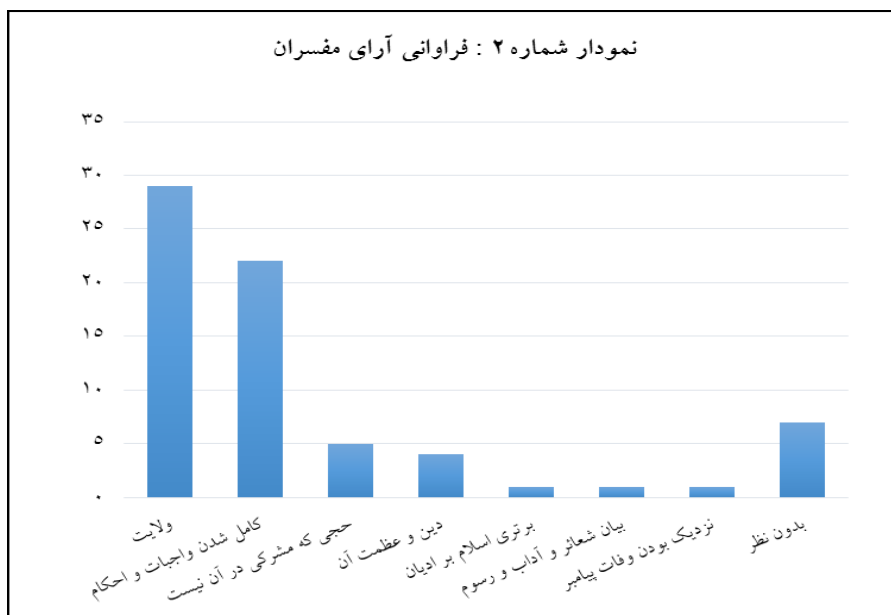
۵	تفسیر السمرقندی المسمى بحرالعلوم	نصر بن سمرقندی	۴	دین، احکام حلال و حرام	۳۳۶	۱۲۶۵	۲۷	اشعری حنفی
---	---	-------------------	---	---------------------------	-----	------	----	---------------

۲-۳. آرای مفسران

دیدگاه‌ها و نظرات مفسران ذیل آیه اکمال دین، در هفت عنوان کلی دسته‌بندی شده و فراوانی آن به تفکیک مذهب مفسر در جدول شماره ۱ و نمودار شماره ۲ نمایش داده شده است.

جدول شماره ۱: آرای مفسران

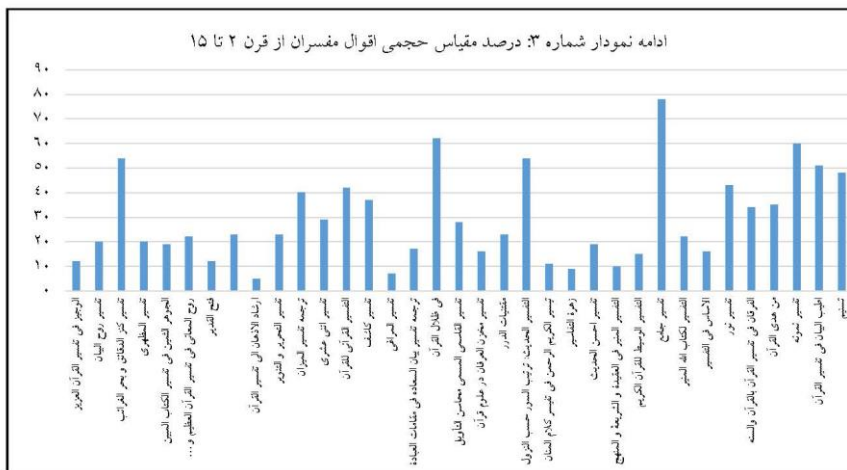
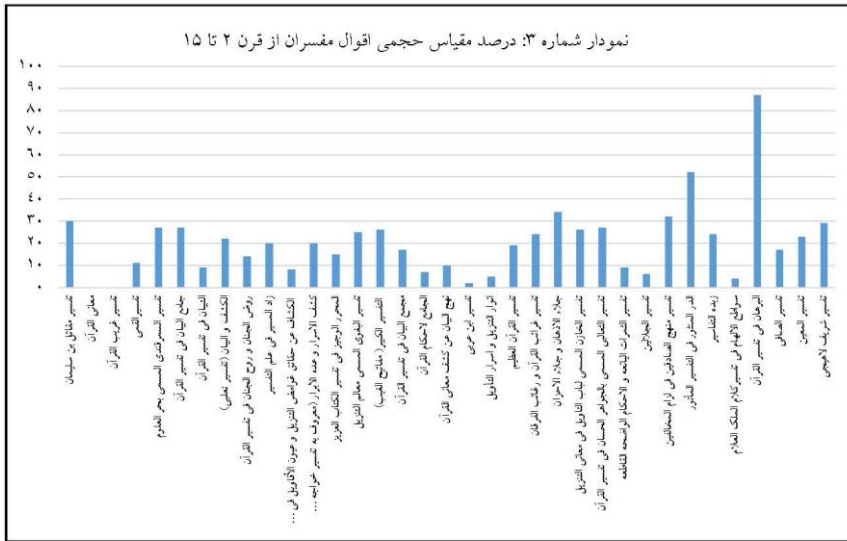
ردیف	آرای مفسران	شیعه	سنی	جمع
۱	ولایت	۲۸	۱	۲۹
۲	کامل شدن واجبات و احکام	۲	۲۰	۲۲
۳	حجی که مشرکی در آن نیست	۲	۳	۵
۴	دین و عظمت آن	۱	۳	۴
۵	برتری اسلام بر ادیان	۰	۱	۱
۶	بیان شعائر و آداب و رسوم	۱	۰	۱
۷	نزدیک بودن وفات پیامبر ﷺ	۰	۱	۱
۸	بدون نظر	۱	۶	۷
	جمع	۳۵	۳۵	۷۰

در نمودار شماره ۲، شدت آرای مفسران از قرن ۲ تا ۱۵ نشان داده شده است. محور افقی بیانگر نظرات مفسران و محور عمودی نشان دهنده تعداد این آرا است. بیشترین آمار با ۴۱٪ در کل آمار و با ۸۰٪ در میان شیعیان به دیدگاه ولایت مربوط بوده و سپس به کامل شدن واجبات و احکام حلال و حرام که گاهی با نظرات ردیف‌های بعدی نیز همراه بوده با ۳۱٪ در کل آمار و با ۵۷٪ در میان اهل سنت اختصاص دارد. دیگر آرا نیز از قرن ششم به بعد ظهور یافته و در اقلیت است. آنچه در بررسی سیر تطور نظرات مفسران به وضوح مشاهده می‌شود، پایداری دیدگاه ولایت امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام ذیل عبارت مورد نظر است. همچنین ۱۰٪ از مفسران نظری ارائه نکرده‌اند که یک نفر از آنان متعلق به شیعیان است که به ذکر همه اقوال پرداخته و دیگران از اهل سنت‌اند؛ به‌ویژه سیوطی که ضمن بیان اقوال اهل سنت دو روایت از غدیر خم بیان کرده و سند آن را ضعیف دانسته است.

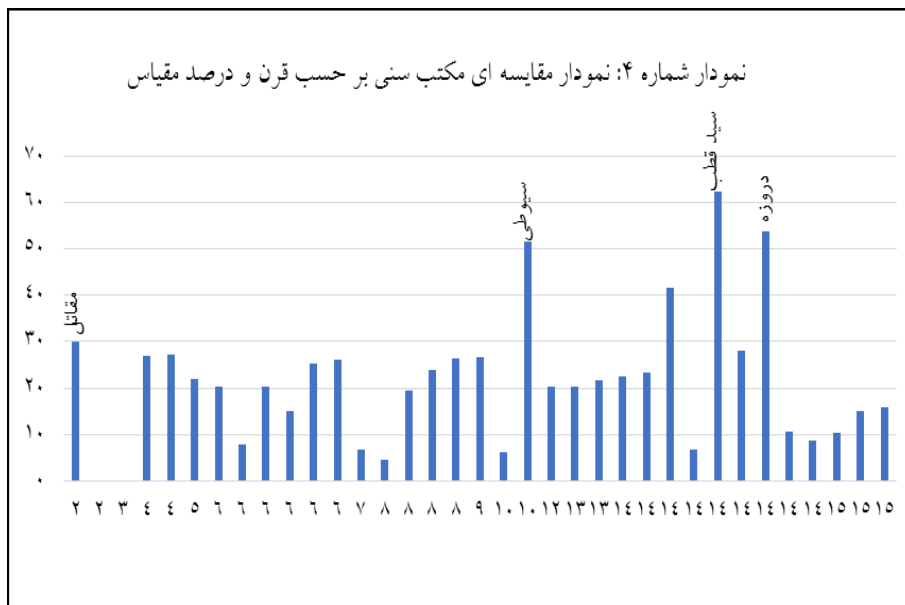
۳-۳. مقیاس حجمی اقوال مفسران

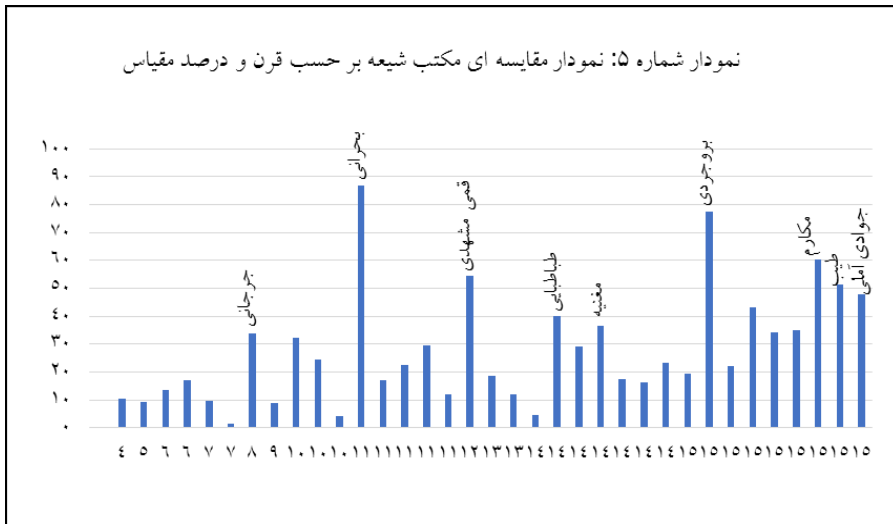
نمودار شماره ۳ سیر نوسانات درصد مقیاس حجم اقوال مفسران از قرن ۲ تا ۱۵ را نمایش می‌دهد. همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، این مقیاس از محاسبه درصد تعداد

کلمات ذیل عبارت «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» تقسیم بر تعداد کل کلمات در سیاق آیه سوم سوره مائده به دست آمده است. در محور افقی، کتاب‌های تفسیری مفسران (ستون دوم جدول) و در محور عمودی، درصد مقیاس سخنان (ستون هشتم جدول) نمایش داده شده است. براین اساس بالاترین حجم اقوال به ترتیب به تفاسیر شیعی البرهان و جامع مربوط بوده که مقیاس آن‌ها بالاتر از ۷۰٪ است. تفسیر سنی فی ظلال القرآن نیز با مقیاس بالاتر از ۶۰٪ در مرتبه بعدی قرار دارد. نکته مهم در این نمودار افزایش ناگهانی مقیاس سخنان سیوطی در الدر المنثور فی تفسیر المأثور در قرن دهم است که به بالاتر از ۵۰٪ افزایش یافته؛ حال آنکه قبل از قرن دهم اقوال مفسران بین صفر تا ۳۰٪ در نوسان بوده است.

نمودارهای شماره ۴ و ۵ نیز بیانگر درصد مقیاس حجمی سخنان مفسران به تفکیک شیعه و سنی است. بر محور افقی شماره قرن (۲ تا ۱۵) و بر محور عمودی درصد مقیاس اقوال مفسران نمایش داده شده است.

براساس مقایسه نمودارهای شماره ۴ و ۵، سیوطی صاحب الدر المنثور فی تفسیر المأثور اولین فردی است که در قرن دهم درصد مقیاس کلمات او ذیل آیه اکمال دین افزایش قابل توجهی نسبت به دیگر مفسران هم مکتبش داشته است. در مکتب تفسیری شیعی نیز درصد مقیاس کلمات در حد تقریبی ۲۰ تا ۳۰٪ بوده که ناگهان در قرن یازدهم در تفسیر البرهان فی تفسیر القرآن بحرانی به ۸۷٪ رسیده است؛ حال آنکه هر دو مفسر روش تفسیری روایی داشته‌اند. سیوطی به ذکر نوزده روایت و بحرانی به ذکر ۲۵ روایت پرداخته است؛ با این تفاوت که تفسیر شیعی از روایاتی بهره برده که ذیل آن آیات قرآن و اشعاری از حسان بن ثابت نیز مشاهده می‌شود. بعد از سیوطی، در قرن چهاردهم، درصد مقیاس کلمات سید قطب در کتاب فی ظلال القرآن به بالاترین حد، یعنی ۶۲٪ رسیده و پس از آن در قرن پانزدهم در مکتب تفسیری شیعی، مقیاس حجم سخنان محمد ابراهیم بروجردی در تفسیر جامع به ۷۸٪ رسیده است.

آنچه از مقایسه این دو نمودار مشخص می‌شود، تفاوت معناداری است که بین مقیاس حجمی اقوال دو مکتب در گذر قرون متوالی وجود دارد که می‌تواند به علل متعددی، از جمله تحولات تاریخی و فرازونشیب‌های آن و پایگاه اجتماعی مکاتب در دوران‌های مختلف باشد؛ چنان‌که اقوال مفسران نیز دستخوش آن قرار گرفته است.

در پژوهش پیش رو، سیر رشد یا کاهش سخنان مفسران با دوره‌های مختلف تاریخی ایشان تطبیق داده شده و سپس تحلیل شده است.

۴. بررسی و تحلیل یافته‌ها

در این بخش پس از بررسی سیر آرای تفسیری و مقایسه در قالب نمودار، به سنجش و تحلیل داده‌ها با تکیه بر تحولات تاریخی پرداخته شده است.

۴-۱. دوره ائمه علیهم‌السلام تا دوران غیبت صغری (۴۱-۳۲۰ق)

قرن اول هم‌زمان با حکومت بنی‌امیه بوده که از زمان معاویه آغاز شده و بیش از نود سال ادامه داشته است. امویان همواره با جنبش‌های اعتراضی مواجه بوده‌اند. سیاست آنان در برابر معترضان شیعی سرکوب، تحقیر و توهین بوده است. مهم‌ترین قیام در این دوره قیام امام حسین علیه‌السلام است. پس از شهادت ایشان، امام سجاد علیه‌السلام به‌رغم شرایط سختی که داشتند، نقش تعیین‌کننده‌ای در تعالیم اسلامی و شکل‌گیری فرهنگ اسلامی در قرن اول ایفا کردند. پس از ایشان نیز در قرن دوم، امامان شیعه، از جمله امام محمدباقر و امام صادق علیهم‌السلام شاگردان بسیاری در معارف دینی مثل فقه و حدیث و تفسیر تربیت کردند (بنگرید به: ترکمنی آذر، ۱۳۸۳: ۳۹-۹۸). در این قرن رنگ و بوی فرقه کلامی خاصی در تفاسیر دیده نمی‌شود و هدف مفسران صرفاً فهم کلام خداوند متعال بوده (فتح‌اللهی، ۱۳۹۷: ۷۰)؛ از جمله مقاتل بن سلیمان^۱ که ذیل آیه اكمال دین با ۳۰٪ مقیاس حجمی، ترجمه رایج میان اهل سنت را بیان کرده است (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳: ۱/۴۵۲). همچنین فراء بن یحیی بن زیاد و عبدالله بن مسلم بن قتیبه نیز که از مفسران سنی مشهور قرن دوم و سوم با رویکرد تفسیری نحوی و ادبی هستند، ذیل عبارت مورد بحث سخنی بیان کرده‌اند (فراء، ۱۹۸۰: ۱/۳۰۱؛ ابن قتیبه، ۱۴۱۱: ۱/۱۲۳). با شکل‌گیری تفاسیر کلامی و

۱. مقاتل پیرو مذهب زیدیه بتریه بوده و از عامه به شمار می‌آید. تفسیر وی نیز گواه عامی بودن اوست (شایسته‌نژاد، ۱۳۸۷: ۹۸).

فقهی، هریک از مفسران سنی و شیعه امامیه تفاسیر مستقلی ارائه کرده‌اند؛ از جمله علی بن حاتم قزوینی در تفسیر القمی که هرچند سخنان او مقیاس (۱۱٪) قابل توجهی ندارد، نظریه ولایت را برای اولین بار مطرح کرده (قمی، ۱۳۶۳: ۱/۱۶۲) و در مقابل، بالاترین حجم اقوال در این قرن به ابن جریر طبری، مفسر و مورخ به نام سنی، با مقیاس ۲۷٪ اختصاص یافته است. طبری در جامع البیان فی تفسیر القرآن پس از بیان اینکه تأویل‌های مختلفی در تفسیر آیه مورد بحث ذکر شده، به ذکر انبوهی از روایات از اقوال مختلف پرداخته که بسیاری از آن‌ها بیان‌کننده قول روز عرفه و جمعه است. سرانجام نیز طبری مناسب‌ترین نظر درباره زمان نزول آیه را با تأکید بر سند و زنجیره انتقال دیگران، قول عمر بن خطاب می‌داند که براساس آن، آیه در روز عرفات و روز جمعه نازل شده است (طبری، ۱۴۱۲: ۱/۶۵۴).

۲-۴. رشد شیعه (۳۲۲-۴۴۸ق)

مقارن با غیبت صغری و دوره آل بویه در سال ۳۳۴ق با تصرف بغداد به وسیله معزالدوله، قدرت شیعیان در بغداد برتری یافت. پس از او، عضدالدوله میان تشیع و تسنن آشتی سیاسی برقرار کرد؛ به گونه‌ای که شیعیان در میدان سیاست تأثیر به‌سزایی داشتند. در این زمان، ایران و جهان اسلام از نظر علمی و فرهنگی درخشان شد. این خاندان شیعی ایرانی نقش مهمی در حفظ و گسترش میراث حدیثی، فقهی و کلامی شیعه در ایران و عراق ایفا کرده و به تحکیم پایه‌ها و مبانی تشیع امامیه و ترویج آن پرداختند. دانشمندان، متکلمان، محدثان، فقیهان و مفسران بزرگی چون شیخ طوسی، شیخ مفید، سید رضی، شیخ صدوق و... تربیت یافتند. آل بویه با تأسیس مراکز علمی و کتابخانه‌ها، ترویج تشیع و اقدامات اجتماعی و فرهنگی‌ای چون بازسازی قبور ائمه شیعه، ایجاد تسهیلات برای زائران، برگزاری جشن عید غدیر و سوگواری عاشورا و محرم تسلط بیشتری بر اوضاع قلمرو خلافت داشتند (بنگرید به: چلونگر و شاه‌مرادی، ۱۳۹۶: ۳۰-۱۲۵؛ طاووسی مسرور، ۱۳۹۹: ۲۸/۶۵۲-۶۵۳). به تبع این رشد در میان شیعیان، چنان‌که

در نمودارها دیده می‌شود، اهل سنت نیز در تفاسیر خود ذیل آیهٔ اکمال دین، توجه ویژه‌ای نشان دادند. ثعلبی از مذهب شافعی در قرن پنجم با مقیاس ۲۲٪ در کتاب *الکشف و البیان* ضمن بیان روایاتی، به مضامین چند قول مختلف از جمله نازل شدن آیه در روز عرفه و جمعه و مصادیق آن (احکام حلال و حرام، خالص شدن خانهٔ خدا از مشرکان و دادن همهٔ علوم و حکمت‌ها به امت اسلام) اشاره کرده و سرانجام با ذکر روایتی چنین گفته که خداوند ولایت و اسبابش را در این آیه جمع کرده است (ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۶/۴-۱۷).

۳-۴. دورهٔ تقیه و گذار از فرازونشیب‌های سیاسی (غزنویان، سلاجقه و خوارزمشاهیان

(۴۴۸-۶۲۸ق)

در دورهٔ غزنویان شیعیان وادار به تقیه شدند. سخت‌گیری‌ها بر شیعیان در دورهٔ سلجوقیان نیز ادامه داشت؛ به‌گونه‌ای که در زمان ملکشاه، شیعیان با حکومت مدارا کرده و از اواسط دورهٔ ملکشاه و در دورهٔ جانشینانش از آزادی نسبی برخوردار شدند. خوارزمشاهیان نیز سیاست بهره‌گیری از شیعیان را در پیش گرفتند (بنگرید به: ترکمنی آذر، ۱۳۸۳: ۱۶۷-۲۲۱؛ هالم، ۱۳۸۵: ۱۱۵-۱۲۲).

از قرن پنجم به‌علت درگیری‌های سلجوقیان و غزنویان در خراسان و توابع آن، نهضت علمی در برخی رشته‌ها به‌ویژه علوم دینی کم‌کم به خارج از ایران و به‌ویژه به مرکز مهم شیعه، نجف اشرف، منتقل شد. در این میان، علمای تفسیر نیز مانند دیگر عالمان دینی به تحصیل و تدریس در جوار مرقد امیرالمؤمنین علی علیه السلام تمایل بیشتری پیدا کردند. یکی از مهم‌ترین منابع تفسیری شیعه در این دوره، *التبیان فی تفسیر القرآن تألیف شیخ طوسی* است (فتح‌اللهی، ۱۳۹۷: ۸۹) که مقیاس سخنان وی ذیل آیهٔ اکمال دین ۹٪ بوده (طوسی، بی‌تا: ۳/۴۳۵) و در قیاس با دورهٔ قبل درصد قابل توجهی به خود اختصاص نداده است. در این دوره، تفاسیر شیعه رشد محسوسی نداشته‌اند. بالاترین حجم اقوال نیز مربوط به فخر رازی در قرن ششم با مقیاس ۲۶٪ است. او در کتاب *التفسیر الکبیر* خود با بیان پنج مسئله به صورت کلامی به نقد نظرات دیگر علما پرداخته است. فخر رازی در

بند سوم اثر خود ادعای امامت حضرت علی علیه السلام را قبول نکرده است. او همچنین در بند چهارم چنین آورده که پس از نزول آیه مورد بحث، کسی جز ابوبکر گریه نکرد و وقتی علت را از او پرسیدند، گفت که اکمال دین به معنای پایان عمر پیامبر صلی الله علیه و آله است. بدین سان فخر رازی با تأکید بر اینکه ابوبکر راز آیه را کشف کرده، او را تأیید کرده است (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۸۸/۱۱).

۴-۴. دوره ایلخانان و حکومت‌های محلی (۶۵۴-۷۷۸ق)

در این دوره، مغولان به ایران و سپس عراق حمله کرده و حکومت را در دست گرفتند. سقوط خلافت عباسی و ارتباط شیعیان با مغولان موجب شد تا در این دوره، شیعیان جایگاهی هم‌تراز و حتی در مقاطعی بالاتر از سنیان داشته باشند (بنگرید به: ترکمنی آذر، ۱۳۸۳: ۲۵۷-۲۸۲؛ طاووسی مسرور، ۱۳۹۹: ۶۵۲/۲۸-۶۵۳). بعد از ایلخانان، شیعیان با تکیه بر مذهب تشیع اثنی عشری حکومت‌های محلی‌ای مانند حکومت سربداران تشکیل دادند. آغازگر قیام سربداران، شیخ خلیفه و از مریدان وی شیخ حسن جوری بود. سربداران به تشیع اثنی عشری با تأکید بر مسئله ولایت و جهان‌بینی مهدویت، جدایی‌ناپذیری دین و دولت از یکدیگر و مبارزه با ظلم و ستم اعتقاد داشتند. رؤسای آنان دوازده نفر بودند و در مجموع سی و پنج سال حکومت کردند. امرای این سلسله شهر سبزوار را که از روزگار قدیم مردم آن به تشیع اشتها داشتند، مرکز خود ساختند و با درویشان و مردانی که به دوستی آل علی علیه السلام مشهور بودند، رابطه برقرار کردند (بنگرید به: ترکمنی آذر، ۱۳۸۳: ۲۸۳-۲۸۸؛ چلونگر و شاهمرادی، ۱۳۹۶: ۱۷۹-۲۰۲).

همان‌گونه که در نمودار نیز مشاهده می‌شود، در قرن هفتم که مقارن با حمله مغولان به ایران بوده، در تفاسیر نیز رشد قابل توجهی مشهود نیست؛ اما در قرن هشتم، جرجانی از مفسران شیعی در کتاب تفسیری خود، جلاء الاذهان و جلاء الاحزان، با رویکرد روایی، هدایتی و تربیتی ذیل عبارت مورد بحث با مقیاس ۳۴٪ از میان اقوال مختلف، روایت نقل شده از ائمه در مورد «نصب امیرالمؤمنین علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام» را به سیاق آیه لایق

دانسته است. (جرجانی، ۱۳۷۸: ۲/۳۲۴-۳۲۶). فتح‌اللهی از قرآن پژوهان قرن معاصر در مقاله خود درباره تفاسیر اهل سنت بعد از قرن هفتم معتقد است که «از قرن هفتم به بعد تفاسیر ایرانیان اهل سنت به اندازه تفاسیر قبلی از استحکام برخوردار نیستند و غیر از انوار التنزیل قاضی بیضاوی، اکثر تفاسیر شرحی بر تفاسیر قبلی و یا تفسیر قسمتی از قرآن است؛ چنان‌که در قرن‌های بعدی خصوصاً از قرن ده تا دوازدهم نیز تفاسیری که در حوزه اهل سنت در ایران شکل گرفته، شرحی بر انوار التنزیل بیضاوی است» (فتح‌اللهی، ۱۳۹۷: ۸۹).

۵-۴. دوره تیموریان و ترکمانان (۷۷۲-۹۹۰ق)

دوره تیموریان دوره آشتی سنیان و شیعیان با یکدیگر بوده و در دوره ترکمانان گام‌های مثبتی به سوی تشیع برداشته شده است (بنگرید به: ترکمنی آذر، ۱۳۸۳: ۳۰۷-۳۳۷). براساس نمودار، مقارن با قرن دهم هجری فتح‌الله بن شکرالله کاشانی از مفسران شیعه با مقیاس ۳۲٪ با بیان چندین روایت در شأن غدیر خم و همچنین با بیان روایتی از خطیب خوارزمی که از فضیلتی اهل سنت است، اعتقاد خود را در تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین چنین بیان می‌کند: «هرکسی که منصف باشد، اگر در این روایات معتبر از موافق و مخالف تأمل کند، بی تردید بر او واضح و روشن می‌شود که کسی که ولایت علی بن ابی‌طالب علیه السلام را نپذیرد و اذعان نکند که خلافت او محل منصب است و امامت لایق او، دینش کامل نیست» (کاشانی، ۱۳۳۶: ۳/۱۸۱-۱۷۹). به دنبال آن، سیوطی که از مفسران مشهور اهل سنت است؛ چنان‌که در نمودار نیز ملاحظه می‌شود، اولین فردی است که در قرن دهم در کتاب الدر المنثور فی تفسیر المأثور درصد مقیاس کلماتش ذیل آیه اكمال دین (۵۲٪) افزایش قابل توجهی (به طور میانگین دو برابر) نسبت به دیگر مفسران هم‌مکتبش پیدا می‌کند. وی ذیل تفسیر این آیه ضمن ذکر روایات متعدد درباره نزول آیه در روز عرفه و جمعه، دو روایت نیز از ابن عساکر درباره روز غدیر خم و ولایت حضرت علی علیه السلام بیان کرده؛ اگرچه سند آن را ضعیف دانسته است (سیوطی، ۱۴۰۴: ۲/۲۵۷-۲۵۹).

۴-۶. دوره صفویان (۹۰۷-۱۱۳۵ق)

تلاش حکام صفویه بر این بود که از طریق پیوند با اسلام، به ویژه تشیع به حکومت خود مشروعیت دهند. بنابراین دولت از تسنن به تشیع اثنی عشری مبدل شد و زمینه اجرای احکام، برنامه و آموزه‌های نظری شیعه در فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی فراهم آمد. تشیع مذهب رسمی کشور شد و ایران به عنوان کانون اصلی تشیع اثنی عشری مورد توجه قرار گرفت. در راستای ایجاد مراکز مذهبی، برای ترجمه کتاب‌های دینی از عربی به فارسی و دعوت از علمای شیعه دیگر کشورها تلاش شد و خواندن کتاب‌های مذهبی و روضه خوانی رونق گرفت. در این دوره، علمای بزرگ مذهبی، چون محقق کرکی مشهور به محقق ثانی، شیخ عبدالعلی فرزند محقق کرکی، غیاث الدین منصور بن صدرالحکما، شهید ثانی، شیخ حسین عاملی، میرداماد، شیخ بهایی، ابوالقاسم میرفندرسکی، ملاصدرا، ملا محسن فیض کاشانی و محمدباقر مجلسی ظهور کردند (بنگرید به: جعفریان، ۱۳۸۵: ۸-۱۱؛ چلونگر و شاهمرادی، ۱۳۹۶: ۲۶۴-۲۶۶، ۲۷۵-۲۷۷؛ طاووسی مسرور، ۱۳۹۹: ۲۸/۶۵۳).

به نظر می‌رسد همین نوزایی و «تجدید رأس هزاره»، در زمینه تفسیر قرآن برای مباحث شیعی نیز رخ داده است. به هر رو ذیل عباراتی از آیات قرآن از جمله آیه اکمال دین، سخنان مفسران شیعی درباره مباحث ولایت مشروح‌تر شد؛ چنان که در نمودار ملاحظه می‌شود، بالاترین مقیاس با ۸۷٪ متعلق به بحرانی صاحب البرهان فی تفسیر القرآن است. بحرانی که در قرن یازدهم می‌زیسته، در تفسیر خود ذیل آیه مذکور، مجموعه روایاتی از اهل سنت و شیعه نقل کرده که به موضوع ولایت و جانشینی امیرالمؤمنین علی ع در واقعه غدیر خم اشاره دارد. همچنین در این روایات، استدلال قرآنی و اشعار جاهلی نیز مشاهده می‌شود (بحرانی، ۱۴۱۵: ۲/۲۲۳-۲۴۷). از دیگر مفسران شیعه در این قرن محمد بن مرتضی کاشانی در تفسیر المعین با مقیاس ۲۳٪ (کاشانی، ۱۴۱۰: ۱/۲۷۶) و اشکوری در تفسیر شریف لاهیجی با مقیاس ۲۹٪ (اشکوری، ۱۳۷۳: ۱/۶۰۹) از طریق روایت به موضوع غدیر خم پرداخته‌اند. در قرن دوازدهم نیز قمی مشهدی با مقیاس ۵۴٪ با بیان روایاتی با

مضمون ولایت در تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب سخن گفته است (قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۳۶-۳۲/۴).

۷-۴. دوران فترت: افغانان، افشاریان، زندیان و قاجاریان (۱۱۳۵-۱۳۹۹ق)

توجه خاص نگارندگان پژوهش حاضر به ایران از روزگار صفوی به بعد به علت مرکزیت تشیع اثنی عشری در این سرزمین در این مقطع و تأثیر آن بر شیعیان دیگر مناطق است وگرنه این پژوهش به جغرافیای ایران محدود نیست. بعد از دوران صفویه تا پایان حکومت قاجار مقارن با سده سیزدهم، تغییرات قابل توجهی در تاریخ ایران به چشم نمی خورد. در این دوره، حاکمان مستبدانه بر مردم حکومت می کردند و سیاست هایشان بر همان پایه های عصر صفوی استوار بود و برای توجیه استبداد خویش به معیارهای پذیرفته شده در میان مردم متوسل می شدند. آنان از خود پیام، برنامه و نبوغی نداشتند؛ بنابراین تغییری هم ایجاد نمی کردند. در میان مفسران نیز براساس نمودار حجم اقوال، تحول خاصی در قرن سیزدهم مشهود نیست. بنابراین قرن سیزدهم دوران انحطاط تمدن اسلامی است. این دوره به علت تضعیف دولت های اسلامی، پیامدهای حملات مغول و تیمور و تأثیرات آن بر جهان اسلام و ورود تمدن غرب، به عنوان دوره ای از انحطاط شناخته می شود. ازهم گسیختگی های ایجاد شده باعث از بین رفتن سرمایه های علمی و فرهنگی در شرق اسلامی شد. این گسیختگی از لحاظ جغرافیایی، شرق اسلامی را از غرب اسلامی جدا کرد و از نظر زمانی، فاصله ای عمیق میان دوره های درخشش تمدن اسلامی و دوره های اخیر به وجود آورد. در این زمان، مسلمانان به تدریج تحت تأثیر فرهنگ غربی واقع شدند و از اصول و آرمان های گذشته خود فاصله گرفتند. این انحطاط به ویژه با ظهور نسل جدیدی از مسلمانان که تحت تأثیر فرهنگ غرب قرار گرفته بودند، تشدید شد. از اوایل قرن چهاردهم هجری مسلمانان به ویژه در ایران، تلاش هایی برای احیای تمدن اسلامی آغاز کردند که موجب شکل گیری نظریه های سیاسی جدید بود و به بازگشت به اصول و آرمان های گذشته انجامید. در این دوره، ایران و دیگر کشورهای

اسلامی به دنبال ایجاد یک هویت جدید و بازتعریف موقعیت خود در جهان بودند (جعفریان، ۱۳۸۵: ۱۱-۹)؛ از این رو قرن چهاردهم از سیزدهم متمایز شد چنان که شاهد رشد چشمگیری در تفاسیر اسلامی نیز هستیم.

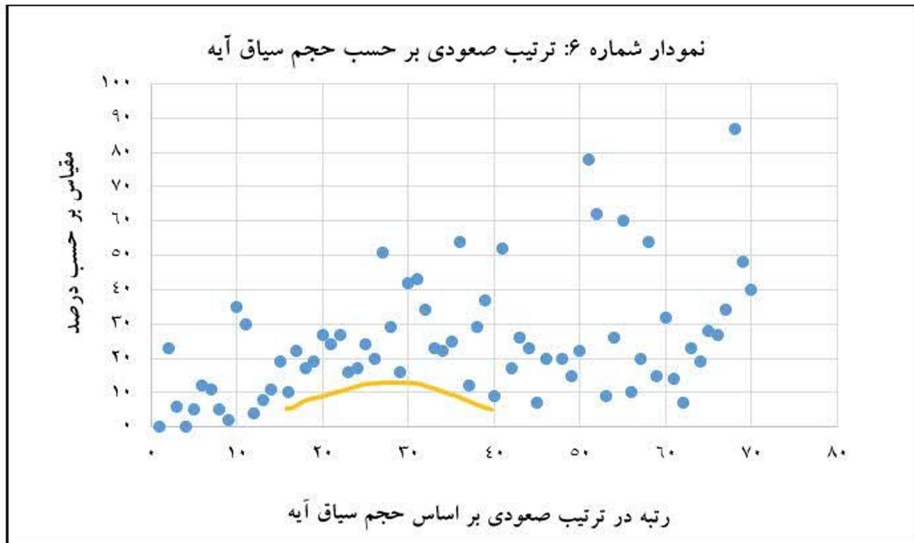
علامه طباطبایی در تفسیر المیزان با مقیاس ۴۰٪ به صورت کلامی، روایی و قرآن به قرآن درباره ولایت سخن گفته است. وی نظرات دیگران را نقد کرده و نتیجه متقن گرفته است که مفهوم آیه نمی تواند چیزی جز مسئله ولایت باشد و تنها معنای درستی که آیه شریفه می تواند داشته باشد، همان معنایی است که روایات غدیر و مشابه آن بیان می کنند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵/۳۱۳). مغنیه نیز در تفسیر کاشف با استدلال کلامی با مقیاس ۳۷٪ سخن، نظرات شیعه و سنی را با یکدیگر مقایسه کرده و قضاوت را بر عهده خوانندگان گذاشته است (مغنیه، ۱۳۷۸: ۳/۲۸-۳۱). فحوای کلام وی دلالت های شیعی را قوی تر نشان می دهد. در همین قرن، مفسران اهل سنت از جمله خطیب در التفسیر القرآنی للقرآن با مقیاس ۴۲٪ و با ذکر دو روایت درباره فرایض به نظریه احکام و قوانین پرداخته است (خطیب، ۱۴۲۴: ۳/۱۰۳۳). دروزه با مقیاس ۵۴٪ و با لحنی متفاوت در التفسیر الحدیث: ترتیب السور حسب النزول خود چنین بیان می کند که «محدثان و مفسران شیعه این آیه را به چیزی که پشتوانه خواسته های خودشان است، تعبیر کرده اند. ابن کثیر متن احادیثی را که طبرسی مورد استناد قرار داده، صحیح نمی داند» (دروزه، ۱۴۲۱: ۹/۲۹-۳۰). او سپس با بیان اینکه ما قصد انکار کرامات علی بن ابی طالب علیه السلام و مقام وی نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله را نداریم، خود را مبرا کرده است (همان جا). درصد مقیاس کلمات سید قطب در فی ظلال القرآن به ۶۲٪ افزایش یافته که در میان کتاب های تفسیری اهل سنت از ابتدای قرن اول تا دوره معاصر، بالاترین درصد را به خود اختصاص داده است. او با رویکرد تربیتی - اجتماعی، نظر مشهور اهل سنت را تبیین کرده (سید قطب، ۱۴۲۵: ۲/۸۴۲-۸۴۶) که به نظر می رسد، حجم بی سابقه سخنانش بر پاسخ به تفاسیر شیعه و یا تقویت جایگاه اهل سنت دلالت کند.

۴-۸. جمهوری اسلامی (۱۳۵۷ش)

با پیروزی جمهوری اسلامی، پایگاه اجتماعی تشیع در ایران قوی تر شد. تفاسیر معتبر و جامعی در سال‌های آغازین قرن پانزده هجری در بین دانشمندان شیعه ایرانی به شکل تحریری منتشر شد. این امر نشان‌دهنده نوعی خیزش و نهضت علمی جدید در حوزه معارف دینی و شروع دوره احیای دینی در ایران است (فتح‌اللهی، ۱۳۹۷: ۹۰). در این قرن براساس نمودار تفسیری شیعی (شماره ۴)، مقیاس کلمات تفسیر جامع محمدابراهیم بروجردی به ۷۸٪ افزایش یافته است. وی با ذکر روایاتی از ائمه امامیه به موضوع ولایت پرداخته و تأکید کرده که روایت غدیر خم از طرق امامیه و نیز از طریق عامه زیاد و متواتر است و خداوند حجت را بر مخالفان تمام فرموده تا نگویند ما روایت غدیر را ملاحظه نکردیم (بروجردی، ۱۳۶۶: ۱۶۱/۲). همچنین مفسرانی چون مکارم شیرازی در تفسیر نمونه، طیب در اطیب البیان فی تفسیر القرآن، جوادی آملی در تسنیم و قرآنی در تفسیر نور به ترتیب با مقیاس ۶۰٪، ۵۱٪، ۴۸٪، ۴۳٪ و با رویکردهای کلامی، اجتهادی، قرآن‌به‌قرآن، تحلیل اجتماعی و روایی ذیل عبارت اکمال دین درباره غدیر خم و ولایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام سخن گفته‌اند (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۷۱: ۴/۲۶۳؛ طیب، ۱۳۶۹: ۴/۲۹۶؛ جوادی آملی، ۱۳۸۹، ۲۱/۵۷۶؛ قرآنی، ۱۳۸۸: ۲/۲۳۴)؛ حال آنکه تفاسیر اهل سنت حتی نسبت به قرون ابتدایی، روند نزولی داشته‌اند.

۵. تحلیل داده‌ها به روش خوشه‌بندی

در نمودار شماره ۶ بر محور عمودی درصد مقیاس اقوال و بر محور افقی کل حجم سیاق آیه به صورت صعودی رتبه‌بندی شده است.

تحلیل نموداری داده‌ها (به روش توپولوژی^۱ و خوشه‌بندی^۲ روند داده و تلفیق آن با شناخت کیفی از نقاط داده‌ای) به تشخیص یک چولگی^۳ معنادار (مشخص شده با رنگ نارنجی) در توزیع نقاط داده‌ای انجامیده است.

چولگی در نمودار شماره ۶ نشان می‌دهد تفاسیری که درصد کمی از کل سیاق آیه را به تفسیر «أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» اختصاص داده‌اند، یا در کل این سیاق «کم‌گو» بوده‌اند یا «درازگو». به دیگر سخن، در میان تفاسیری که از کم‌گویی و درازگویی در کل سیاق آیه اجتناب کرده‌اند، تفسیری را در داده‌ها نمی‌یابیم که کمتر از ۱۰٪ کل سیاق را به تفسیر

۱. توپولوژی (Topology) به مفهوم مجموعه و خصوصیات آن پرداخته و به آن «توپولوژی نقطه-مجموعه» (point-set Topology) نیز گفته می‌شود.

۲. خوشه‌بندی (Clustering) با روش‌های داده‌کاوی به مطالعه کمی مجموعه‌ای از داده‌ها پرداخته و آن را براساس شباهت‌های ذاتی به گروه‌های مجزا تقسیم و دانش نهفته در مجموعه داده‌ها را کشف می‌کند.

۳. چولگی (skewness) یا خمیدگی نشان‌دهنده میزان عدم تقارن توزیع احتمالی داده است.

عبارت مورد بحث اختصاص داده باشد. بنابراین می‌توان یک نکته روشی خودآگاه یا ناخودآگاه و ناشی از سنت تفسیری مذاهب مختلف و یا مکاتب تفسیری، ذیل این آیه کشف کرد؛ بدین سان که برای اجتناب از تصدیق حقانیت ولایت یا باید از طریق کم‌گویی، به مسئله وارد نشد یا با استفاده از درازگویی و پرداختن به شاخ‌وبرگ‌های کم‌اهمیت‌تر، مسئله را کم‌رنگ کرد و گرنه ورود معقول و مفید و به‌اندازه به تفسیر آیه، ناگزیر به پرداختن به عبارت «أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» خواهد انجامید. بنابراین زمان تنها عامل تأثیرگذار بر حجم اقوال مفسران نبوده، بلکه مذهب و مشهورات هر مذهب و رویکردهای کلی مفسران نیز اثر زیادی داشته است لکن در این تحقیق، به بررسی تأثیر زمان بر حجم و کمیت نظرات مفسران پرداخته شده است. به‌ویژه، توجه خاصی به این موضوع شده که چگونه موقعیت قوی یا ضعیف شیعه در دوره‌های مختلف تاریخی می‌تواند بر میزان و گستردگی تفسیرهای آنان تأثیر بگذارد.

نتیجه‌گیری

نوسانات موجود در اقوال مفسران در طی قرون بیانگر درجه اهمیت آیه اكمال دین در نزد مکاتب مختلف بوده است؛ بدین سان که هر یک از مکاتب سعی در اثبات دیدگاه خود داشته‌اند. در برخی قرون، حجم اقوال مفسران شیعی افزایش یافته و در برخی دوره‌ها نیز اقوال اهل سنت رشد چشمگیری داشته است. نمودارها همچنین بیانگر دوره‌هایی است که نوعی سکوت میان مفسران اهل سنت برقرار است. مقارن با دوره‌های یادشده، مفسران شیعی نیز تنها به ذکر یک روایت ذیل آیه بسنده کرده‌اند. یافته‌های مبتنی بر نمودارها حاکی از تطور آرای تفسیری در طول قرون مختلف در تفاسیر فریقین ذیل آیه «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» با توجه به تأثیر شرایط اجتماعی و سیاسی هر دوره است؛ برای نمونه در دوره‌هایی مانند دوره ایلخانان و صفویان که شیعیان قدرت سیاسی و نفوذ گسترده‌تری داشته‌اند، مقیاس حجمی اقوال در تفاسیر شیعی درباره ولایت امیرالمؤمنین علی علیه السلام سیر صعودی داشته است. در حالت کلی می‌توان گفت شرایط سیاسی و

اجتماعی و تحولات تاریخی موجب شده که هریک از مکاتب با توجه به شرایط حاکم بر جامعه و در پاسخ و یا نقد نظر طرف مقابل، سخنان تفسیری خود را مفصل‌تر بیان کنند. درمقابل، سیاست‌های هم‌گرایانه میان شیعه و اهل سنت در دوره‌هایی چون دوره ترکمانان به آزادی عمل بیشتر شیعیان انجامیده و مقیاس حجمی اقوال مفسران شیعه رشد کرده است. در این میان، جنگ‌ها و حکومت‌های ناپایدار فرصت مباحثات علمی و تفسیری را از صاحبان علم و اندیشه گرفته یا محدود ساخته و این امر موجب نزول حجم اقوال در نمودارها شده است. براین اساس، می‌توان نتیجه گرفت که رابطه معناداری میان مقیاس حجمی اقوال مفسران شیعه و سنی و تحولات تاریخی در هر دوره زمانی برقرار است.

تحلیل داده‌های موجود در جدول مربوط به آرای تفسیری و حجم اقوال مفسران با تکیه بر خوشه‌بندی، نحوه ورود مفسران به بحث ولایت را ذیل «اکمال دین» این‌گونه مطرح می‌کند:

- مفسرانی که مقیاس حجمی اقوال ایشان در حد متوسط بوده، در بیشتر موارد به صورت معقول و مفید به آیه یادشده ورود کرده و مسئله ولایت را ذیل عبارت «أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» مورد توجه قرار داده‌اند.

- مفسرانی که کم‌گو یا پرگو بوده‌اند و مقیاس حجمی اقوالشان از حد متوسط، خیلی بیشتر یا کمتر بوده، یا با کم‌گویی وارد موضوع ولایت نشده‌اند یا اینکه با پرگویی شان ذهن مخاطب را از موضوع ولایت دور کرده و به شروح کم‌اهمیت‌تری ذیل آیه مشغول کرده‌اند. براین اساس، تحولات تاریخی تنها عامل تأثیرگذار بر مقیاس حجمی اقوال مفسران نیست؛ بلکه مذهب و مشهورات هر مذهب و رویکردهای کلی مفسران نیز اثر زیادی بر میزان حجمی اقوال داشته است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن عربی، محمد بن علی، تفسیر ابن عربی، نویسنده: کمال الدین عبدالرزاق کاشانی، جلد ۳، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۲۲ق.
۳. ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، تفسیر غریب القرآن (ابن قتیبه)، دار و مكتبة الهلال، بیروت، ۱۴۱۱ق.
۴. اشکوری، محمد بن علی، تفسیر شریف لاهیجی، دفتر نشر داد، تهران، ۱۳۷۳ش.
۵. بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، مؤسسة البعثة، قسم الدراسات الإسلامية، قم، ۱۴۱۵ق.
۶. بروجردی، محمد ابراهیم، تفسیر جامع، کتابخانه صدر، تهران، ۱۳۶۶ش.
۷. ترکمنی آذر، پروین، تاریخ سیاسی شیعیان اثنی عشری در ایران (از ورود مسلمانان به ایران تا تشکیل حکومت صفویه)، مؤسسه شیعه شناسی، تهران، ۱۳۸۳ش.
۸. ثعلبی، احمد بن محمد، الكشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۲۲ق.
۹. جرجانی، حسین بن حسن، جلاء الأذهان و جلاء الأحزان (تفسیر گازر)، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۸ق.
۱۰. جعفریان، رسول، «نگاهی به ادوار تمدن اسلامی»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شهریور و مهر ۱۳۸۵ش.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، تحقیق مجید حیدری فر و روح الله رزقی، تابستان ۱۳۸۹ش.
۱۲. چلونگر، محمد علی و سید مسعود شاهمرادی، دولت های شیعی در تاریخ، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۹۶ش.
۱۳. خطیب، عبدالکریم، التفسیر القرآنی للقرآن، دار الفکر العربی، بیروت، ۱۴۲۴ق.
۱۴. دروزه، محمد عزة، التفسیر الحدیث: ترتیب السور حسب النزول، دار الغرب الإسلامي، بیروت، ۱۴۲۱ق.
۱۵. رهنما، مسعود، «تفسیر ابن عربی»، دانشنامه جهان اسلام، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، تهران، ۱۳۹۳ش.
۱۶. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، قم، ۱۴۰۴ق.
۱۷. شایسته نژاد، علی اکبر، «تفسیر مقاتل بن سلیمان و جایگاه آن»، مطالعات قرآن و حدیث، دوره دوم، شماره ۱، ۱۳۸۷ش.

۱۸. شبیری، سید محمدجواد، «تفسیر علی بن ابراهیم قمی»، *دانشنامه جهان اسلام*، بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، تهران، ۱۳۹۳ش.
۱۹. طاووسی مسرور، سعید، «شیعه و علوم، تمدن و فرهنگ اسلامی»، *دانشنامه جهان اسلام*، بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، تهران، ۱۳۹۹ش.
۲۰. طباطبایی، محمدحسین، *ترجمه تفسیر المیزان*، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۷۴ش.
۲۱. طبری، محمد بن جریر، *جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)*، دار المعرفة، بیروت، ۱۴۱۲ق.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن، *التبیین فی تفسیر القرآن*، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا.
۲۳. طیب، عبدالحسین، *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، اسلام، تهران، ۱۳۶۹ش.
۲۴. فتح الهی، ابراهیم، «روند شکل گیری حرکت های تفسیری قرآن کریم در ایران از قرن سوم تا پایان قرن چهاردهم هجری»، *پژوهش نامه تفسیر و زیان قرآن*، شماره ۱۲، ۱۳۹۷ش.
۲۵. فخر رازی، محمد بن عمر، *التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)*، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۲۰ق.
۲۶. فراء، یحیی بن زیاد، *معانی القرآن (فراء)*، هیئته المصریة العامة للکتاب، القاهرة، ۱۹۸۰م.
۲۷. قرائتی، محسن، *تفسیر نور*، مرکز فرهنگی درس های قرآن، تهران، ۱۳۸۸ش.
۲۸. قطب، سید، *فی ظلال القرآن*، دار الشروق، بیروت، ۱۴۲۵ق.
۲۹. قمی، علی بن ابراهیم، *تفسیر القمی*، نویسنده: علی ابن حاتم قزوینی، دار الکتب، قم، ۱۳۶۳ش.
۳۰. قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا، *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب*، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۶۸ش.
۳۱. کاشانی، فتح الله بن شکرالله، *منهج الصادقین فی الزام المخالفین*، کتابفروشی اسلامی، تهران، ۱۳۳۶ش.
۳۲. کاشانی، محمد بن مرتضی، *تفسیر المعین*، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، قم، ۱۴۱۰ق.
۳۳. مغنیه، محمدجواد، *ترجمه تفسیر کاشف*، بوستان کتاب قم، قم، ۱۳۷۸ش.
۳۴. مقاتل بن سلیمان، *تفسیر مقاتل بن سلیمان*، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۲۳ق.
۳۵. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، *تفسیر نمونه*، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۱ش.
۳۶. هالم، هاینس، *تشیع*، ترجمه محمدتقی اکبری، نشر ادیان، قم، ۱۳۸۵ش.

مشکوٰۃ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

برای تکمیل مقاله بحث زیر نقل می‌شود، که سبک بیان قرآن را در بردارد:

۱. روش قرآن در بیان مطالبش روش مزجی است، یعنی مطالب مختلف را به هم می‌آمیزد و بر خلاف همه کتاب‌های بشری فصل فصل و باب باب نیست، که مثلاً فصلی برای توحید و فصلی برای نبوت یا معاد باشد. در نتیجه مطالعه کننده کتاب خدا همواره در سیر و سیاحت و انتقال و تحوّل است و خسته نمی‌شود.

این روش مزجی خود یکی از اسباب حفظ قرآن از تصرف و دستبرد بوده است. درست است که قرآن می‌فرماید: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ (حجر، ۹): ما خود قرآن را فرو فرستادیم و یقیناً آن را خود حفظ می‌کنیم، ولی این حفظ منحصرأً از راه مددهای غیبی و عنایات خارق‌العاده نیست، بلکه یکی از علل حفظ و بقای آن «فراهم ساختن اسباب» است. چون هر چیزی را سببی است و خداوند امور را جز به اسبابش اجرا نمی‌فرماید. یکی از آن سبب‌ها این است که قرآن حقایق را طوری بیان کرده که مردم خرابکار به فکر تحریف آن نیفتند. زیرا آن‌ها اگر مطالبی را آشکار به زیان خود می‌یافتند محو می‌کردند، به خصوص زمانی که قرآن‌ها همه خطی بود و تکثیر نشده بود، آن‌گاه دشمنان پیغمبر یعنی بنی‌امیه و دشمنان خاندان پیغمبر یعنی بنی‌عباس دارای قدرت و حکومت بودند.

باید گفت جامع‌ترین وصف در کیفیت بیان قرآن فرمایش مولا علی علیه السلام است هنگامی که ابن‌عباس را فرستاد تا با خوارج نهروان گفتگو کند. به او فرمود: با آن‌ها به قرآن احتجاج مکن، بلکه به سنت احتجاج نما، فَإِنَّ الْقُرْآنَ حَمَّالٌ ذُو وُجُوهِ، تَقُولُ وَيَقُولُونَ (نهج البلاغه، نامه ۷۷). زیرا قرآن قابل حمل بر معانی چند پهلو است، تو می‌گویی و آن‌ها

هم می‌گویند. ولی در احتجاج به سنت راه فرار بسته است، زیرا مطلب صریح بیان شده است (و رفتار پیامبر هم مؤید آن است). از این جهت برای فهم مقاصد قرآن نیاز شدید به سنت داریم و کتاب خدا به تنهایی ما را بس نیست. خلاصه اینکه یکی از علل محفوظ ماندن قرآن از تصرف و تحریف همین «حَمَلٌ ذُو وَجْهِ» بودن آن است.

یکی دیگر از اسباب محفوظ ماندن کلام الله از تصرف و تحریف این است که نام هیچ یک از معاصران پیغمبر در مقام ستایش با نکوهش برده نشده است، با آنکه آیات بسیاری در ستایش نیکان امثال حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَامُ، عَمَّار، سلمان و حمزه، و در نکوهش مشرکان امثال ابوسفیان، ابوجهل، عاص بن وائل، ولید و غیر آنان نازل گردیده است، و مفسران ضمن بیان شأن نزول آیات آن را نام برده‌اند، ولی در خود قرآن نام هیچ کدام نیست، فقط نام زید آمده که مدح و ذمّی در او نیست، و نام ابولهب و زنش آن هم با کُتْبِه و وصف نه اسم خاص، که جهتی دارد و ما در تفسیر نوین توضیح داده‌ایم.

بدیهی است وقتی بنی‌امیه روی کار آمدند و نام نیاکانشان را به زشتی یا نام دشمنانشان را به نیکی می‌دیدند قطعاً درصدد تحریف و حذف اسامی برمی‌آمدند، ولی وقتی در متن قرآن اسمی از کسی نیامده آن‌ها فقط به وسیله علمای سوء در شأن نزول خیانت و تصرف کردند، مثل اینکه سَمْرَةَ بن جندب به دستور معاویه بر منبر آیه‌ای را که در شأن حضرت علی نازل شده است گفت در شأن ابن ملجم است! از این جا پاسخ اشکال معروف که چرا نام «علی» و افراد خاندان پیغمبر در قرآن نیامده داده می‌شود.*

۲. خلاصه اینکه سبک قرآن مجید سبک کتاب و نوشتار نیست، سبک حرف زدن و سخن گفتن است، چون وحی الهی به رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و قرآن (از ماده ق ر ء) کتاب خواندنی است که به دستور پیامبر خدا بعد از چند بار خواندن و تعلیم به اصحاب، نوشته شده است. شرح این مُجْمَل در کتاب‌های تاریخ قرآن و علوم قرآنی یا مقدمه بعضی تفسیرها آمده است.

* نقل از: مجموعه آثار استاد محمدتقی شریعتی، امامت، تفسیر سورة مائده، ۴۴-۴۱. با اختصار.

۳. نمونه دیگر از روش قرآن در عدول از یک مطلب به مطلب و موضوع دیگر، آیه ۳۳ سوره احزاب است، که نخست خطاب به همسران پیامبر اکرم است با ضمائر مؤنث «وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ...» سپس می‌فرماید: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» آیه دلالت دارد بر اینکه دور کردن رِجس و پلیدی از آنان و تطهیرشان، مسأله‌ای است مختص به آنان، و کسانی که مخاطب در کلمه «عنکم» هستند. برای توضیح بیشتر و تفسیر آیه به ترجمه المیزان، جلد شانزدهم از صفحه ۴۶۲ به بعد مراجعه شود.

۴. اما برای اطلاع از تفسیر آیه «الْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» که موضوع مقاله است رجوع به تفسیر المیزان (ترجمه)، جلد پنجم که مؤلف از صفحه ۲۷۲ تا ۲۸۱ به نقد آراء مفسران می‌پردازد و سپس آیه را تفسیر می‌کند، و در پایان چنین نتیجه می‌گیرد: «امروز که همان روزی است که کفار از دین شما مأیوس شدند، مجموع معارف دینی را که به شما نازل کردیم با حکم ولایت کامل کردیم، و نعمت خود را که همان نعمت ولایت یعنی اداره امور دین و تدبیر الهی آن است بر شما تمام نمودیم... پس ولایت که مشروع واحدی است تا قبل از امروز ناقص بود و به حد تمام نرسیده بود امروز با نصب ولی امر بعد از رسول تمام شد. و وقتی دین خدا در تشریحش به حد کمال رسید و نعمت ولایت تمام شد «رَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا» من اسلام را که دینی از ادیان توحیدی است برای شما پسندیدم... بنابراین آیه خبر می‌دهد که مؤمنین امروز دیگر خوف سابق را ندارند، و ترس سابقشان به امنیت مبدل شده است (ص ۲۹۲).